FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences
p-ISBN:1300-9702 e-ISBN: 2149-3243

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA TÜRKİYE-İRAN SINIRI VE TÜRKİYE'YE SIĞINAN İRANLI ASKERLER

Turkey-Iran Border In The Second World War And Persian Soldiers Took Refuge In Turkey

Mustafa ŞEHİTOĞLU[1]

[1]*Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İ.İ.B.F, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, musehitoglu@hotmail.com.*
ORCİD: https://orcid.org/0000-0002-1943-7953

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi
Geliş/Received:
22.01.2021

Kabul/Accepted:
21.04.2021

DOI:
10.18069/firatsbed.866603

Anahtar Kelimeler
İkinci Dünya Savaşı, Türkiye-İran Sınırı, Sığınmacılar, İranlı Askerler

ÖZ

Türkiye-İran sınırı, İkinci Dünya Savaşı öncesinde yapılan çeşitli anlaşmalar ile nüfus geçişleri ve ticari işbirliğine daha fazla önem veren bir yapıya kavuşturulmuştur. Türkiye'nin İran'dan gelen sığınmacılar için bir program dâhilinde ve devletler hukukuna göre geliştirdiği olumlu tavrı sonucunda oluşan bazı göç hareketleri, İkinci Dünya Savaşına kadar sürmüştür. İran'ın, İkinci Dünya Savaşında tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, Sovyet-İngiliz orduları tarafından işgal edilmesi neticesinde, dağılan İran ordusundan bir kısım asker de Türkiye'ye sığınmıştır. Türkiye'nin İran sınırında ortaya koyduğu dostça yaklaşıma teşekkür eden İranlı askerler, bir müddet Türkiye'de misafir olarak kalmışlardır. Bu çalışma, İkinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında, Türkiye'nin, İran sınırında geliştirdiği güvenlik ve işbirliği tedbirlerini anlatan birkaç belge ışığında ele alınmıştır. Ayrıca Türkiye'ye sığınan İranlı askerler ile Türkiye'nin İran sınırı hakkında bilgi veren arşiv belgelerinde mevcut bir teşekkür mektubu incelenmiştir.

Keywords
Second World War, Turkey-Iran Border, asylum seekers, Iranian Soldiers

ABSTRACT

Turkey-Iran border has been given a structure that gives more importance to refugee transitions and trade cooperation with various agreements made before the Second World War. Some migration movements resulting from Turkey's positive attitude for asylum seekers from Iran, within a program and according to the international law, lasted until the Second World War. Although Iran declared its neutrality in the Second World War, some Iranian soldiers took refuge in Turkey as a result of occupation by the Soviet-British armies. Iranian soldiers appreciating Turkey's friendly attitude in Iranian border stayed as a guest for a while in Turkey. This study examined various documents describing security measures and cooperation developed by Turkey over the Iranian border before and during the Second World War. In addition, it investigated Iranian soldiers who took refuge in Turkey as well as a letter of thanks in archival documents providing information about the Iranian border of Turkey.

Atıf/Citation: ŞEHİTOĞLU, M. (2021), İkinci Dünya Savaşında Türkiye-İran Sınırı Ve Türkiye'ye Sığınan İranlı Askerler, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 31, 2(839-850).

Sorumlu yazar/Corresponding autohor: Mustafa ŞEHİTOĞLU**,** musehitoglu@hotmail.com.

1. Giriş

Türkiye İran sınırı uzun yıllar önce ortaya çıkmış ve neredeyse hiç değişmemiş, bu haliyle orta doğudaki en eski sınırlardan biridir. Bu durum iki ülkenin uzun bir barış dönemi yaşadığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Türkiye-İran sınırı, Osmanlı-Safevi döneminde yapılan Kasr-ı Şirin Anlaşması; hangi hattın çizileceği ve iki ülke sınırlarında hangi aşiretlerin topraklarının kalacağına açıklık getiren 17 Mayıs 1639'da imza edildikten sonra 22 Mayıs'ta Safevi Şah'ının onaylaması ile yürürlüğe girmiş bir anlaşmadır (Atsız, 2016: 44-45). Bu anlaşma günümüze kadar değişmeden gelen, bu yüzden de iki ülke sınır sorunlarının çok büyümeden çözülebilmesine yardımcı olmuş bir hafıza kaydıdır.

Türkiye'ye İran'dan mülteci olarak gelen insanlar konusu, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan ve giderek artan, İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar devam eden bir mesele olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin Osmanlı sınırları olarak gördüğü alandan vatandaşlarını kabul politikası ile başlayan ve İran sığınmacılarını da alarak devam eden mülteciler konusu (Çağaptay, 2002: 223-225) cumhuriyetin ilk yıllarından İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar sürmüştür.

Türkiye, Rıza Şah'ın iktidara gelmesi ile İran'da oluşan yeni yönetimi ve reform çabalarını her iki ülkenin tarihten gelen olumsuz kamuoylarına rağmen, destekleme kararlılığındadır(Metin, 2011: 288-289). Bu sıralar Türkiye Musul sorunu ve Nesturi ayaklanmaları yüzünden doğu sınırına askeri yığınak yapmıştır. Türk-İran sınırında yaşayan bazı aşiretlerin yaptıkları baskınlar sonucu Türk ve İran hükümetleri birbirlerini suçlamış ve karşılıklı protestolar yapmışlardır(Erdal, 2012: 83). Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler 1926'ya kadar sorunlu seyredecek ve belirgin bir düzelme göstermeyecektir(Oran, 2018: 207). Türkiye ve İran arasında 22 Nisan 1926 yılında imzalanan güvenlik ve dostluk antlaşması çerçevesinde, her birinin tebaasının diğerinin arazisinde ikametleri ile ilgili ihtilafları gidermek adına yapılacaklar konusunda, iki taraf, anlaşmanın devletler hukuku kaidelerine göre karşılıklı olmak esasına uygun olarak tanzim edilmesi hususunda mutabık kalmışlardır.[1] Bu anlaşma sonrasında artan iyi ilişkiler İran'dan Türkiye'ye geçişleri kolaylaştırmıştır.

2. İkinci Dünya Savaşında Türkiye-İran Sınırı

Sınır geçişleri ve ilticaların artması İkinci Dünya Savaşı'na gelinceye kadar sürmüş, Türkiye ve İran özellikle sınır bölgesinde baş gösteren olaylar sebebiyle birçok defa görüşmüştür. Türkiye-İran sınır olayları arasında Ağrı isyanları önemlidir. 16 Mayıs 1926 tarihinde başlayan bu isyanlara karşılık Türkiye, bir dizi operasyon başlatmıştır. 1930'da Türkiye sınırın İran tarafında yer alan Aybey Dağları ile Küçük Ağrı Dağı'na askeri operasyon gerçekleştirdi ve bu isyanı İran topraklarında bastırdı. 1926-1930 yılları arasında baş gösteren Ağrı isyanlarına yönelik icra edilen askeri operasyonlar üç dönem olarak planlanmıştır. Birinci Ağrı operasyonu: 16 Mayıs-17 Haziran 1926, İkinci Ağrı operasyonu: 13-20 Eylül 1927, Üçüncü Ağrı operasyonu: 7-14 Eylül 1930 tarihleri arasında düzenlenmiştir(Öztığ, 2018: 154).

Özellikle sınırın iki tarafına da gidip gelen bazı aşiretlerin baskın gibi taşkınlıkları yüzünden, 23 Ocak 1932 tarihinde Türkiye-İran arasında Tahran'da bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmanın birinci bölümü sınır değişikliğini içeriyordu. Bu anlaşma ile eşkıyalığı önlemek ve güvenlik önlemlerinin alınmasını kolaylaştırmak için Türkiye-İran sınır hattında küçük değişiklikler yapılmıştır(Gönlübol, 1996: 90). Türkiye ile İran arasındaki sınır hattının tespitine ilişkin olarak 23 Ocak 1932 tarihinde Tahran'da imza edilen anlaşmada tespit olunduğu şekli ile ifade edilen sınır hattının çizilmesinde kullanılan haritaya yerinde uymak ve meydana gelmiş hatayı düzeltmek üzere: Türkiye'nin Tahran Büyük Elçisi Enis Akaygen ve İran Hariciye Nazırı Enayetollah Samiy, yetkilendirilmişlerdir. Buna göre; 27 Mayıs 1937 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ile İran Devleti arasında Tahran'da imza edilen sınır hattının düzeltilmesine dair anlaşma kabul ve tasdik edilmiştir(Resmi Gazete, Sayı 3819, 1938: 9304).

Öte taraftan Türkiye ve İran arasında yapılan görüşmelerden sonra, Şah Rıza Pehlevi'nin 1934 yılında yaptığı Türkiye seyahati iki ülke ilişkilerinde olumlu gelişmelerin yaşanmasını sağlamıştır. Bu sırada Türkiye'de bulunan İngiltere temsilcileri ilişkileri dikkatle takip ediyor ve olası bir Türkiye-İran sınır değişikliğinin İngiltere menfaatlerine aykırı olmaması için çalışıyorlardı. Ancak Türkiye ve İran bu sorunu egemen ülkeler olarak İngiltere'den bağımsız çözüme kavuşturdular(Erdem, 2016: 400). 27 Haziran 1935 tarihinde Hariciye Vekâletinden Başvekâlete gönderilen raporda, İran Şah'ının, İran Millet Meclisi'nin onuncu yıl dönümü toplantısında yaptığı konuşmasına yer verilerek şu ifadeler kullanılıyordu: *"Rıza Şah, geçen yıl Türkiye'ye yaptığı gezide iki ülke arasında hiç yoktan hâsıl olan sorunlarına çözüm getirdiklerini söyledi."* Bu

[1] Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10.0.0. 261.762.14-1-2.

konuşmasında Rıza Şah, "İki ülke arasındaki soğukluk giderilmiş ve üzüntü verici bir durum kalmamıştır".., diyerek iyi ilişkileri ilan ediyordu.[2]

Sınır sorunlarının çözüme kavuşturulması ve İlişkilerin olumlu bir seyir almasından sonra iki ülke arasındaki ticaretin gelişmesine paralel olarak sınırdan geçişler de artmıştır. Halı ticareti başta olmak üzere bazı ticari malların transit geçişinin mümkün olmasından[3] ve İran'ın Türkiye sınırındaki şehirlerinde yoğun bir Azeri nüfusun varlığından dolayı özellikle sınırın Türkiye tarafına gelerek, geçici ya da kalıcı olarak iltica eden[4] insanların sayısı iki dünya savaşı arasındaki dönem boyunca devam etmiştir. İran-Türkiye sınır ticareti Türkiye Hükümeti tarafından yakından takip edilmektedir. Umumi müfettişliğin Gümrük Vekâletine verdiği rapor bunun göstergesidir. Umumi müfettişliğin 27 Aralık 1940 tarihli belgedeki raporlarında Türkiye'nin İran sınır şehirlerinde yaşayan halkımıza ait ticari faaliyetleri değerlendirilirken Gümrük Vekâletine; bölge halkının ticari kapasitesi ve stok yapabilme imkânının olmamasından dolayı kaçakçılığa yönelmek zorunda kaldıkları bildirilmektedir.[5] Bu sebeple sınır olayları ve buna bağlı sınır güvenliği, İran'ın içinde bulunduğu işgal vaziyeti yüzünden Türkiye'nin tek başına çözmek zorunda kaldığı sınır ve mülteci meselesi haline gelmiştir.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde gittikçe artan ve savaş sırasında da devam eden mülteci akını karşısında önlem olarak Türkiye, İran'dan ırk ve dil farkı gözetmeksizin mülteci kabul etmeme kararı almıştır.[6] İranlılar, çoğunlukla temelli kalmak düşüncesiyle Türkiye'ye iltica etmişlerdir/sığınmışlardır. Ancak bu çalışmada sözü edilen sığınmacılar, geçici süreyle gelen ve ülkelerinden kaçmak zorunda olan asker sığınmacılardır.

İki devlet arasındaki sınır ilişkilerinde durum böyleyken Türkiye ve İran, İkinci Dünya Savaşı sırasında tarafsızlık ilan etmiş iki ülke olarak kendilerini savaşın yıkımından uzak tutabilmek adına benzer çabalar içine girmişlerdir. Türkiye tarafsız bir ülke olarak savaşın sonuna kadar bu durumunu koruyabilmek için hem savaşan taraflarla hem de komşuları ile iyi ilişkiler içinde olmayı sürdürmüştür. İran ise Türkiye gibi tarafsızlığını koruyamamıştır. Belki de stratejik önem sıralamasında petrole sahip olan İran, bu evrede Türkiye'den öncelikli olarak bazı hesaplara dâhil edilmişti. Yani savaşan Mihver ve Müttefik güçler açısından hissedilen enerji ihtiyacı, İran'ı savaşa katılması konusunda birtakım hesapların içine sürüklüyordu. Dolayısıyla da İran'ın tarafsız kalması kendi isteğinin ötesine geçerek büyük güçlerin hesaplarına bağlı bir konu haline geliyordu.

Petrol rezervlerinin olmasından dolayı savaşın içine çekileceğini anlayan İran hükümeti, bir taraf seçmek durumunda kaldığında Almanya'nın saflarına daha yakın durduğunu gizleyememişti. Kendi hesapları açısından İran'ı Almanya'ya kaptırmak istemeyen İngiltere ve Sovyet Rusya hükümetleri, 25 Ağustos 1941 tarihinde İngiliz ve Sovyet Orduları ile İran'ı işgale başladılar(Merkez-i Pejuhiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri İran,1389: mukaddime 12). İngiltere ve Sovyet Rusya, Almanya'nın olası bir İran harekâtını hesaplamış ve kendilerine göre önce davranmışlardı. Türkiye, İran'da olup bitenlerle yakından ilgileniyor ve hiç de uygun bulmadığı bu işgal karşısında bazı sınır tedbirlerini arttırıyordu. Türkiye, İran'a insani yardım konusunda yapabileceklerini çeşitli toplantılarla ele alıyordu. Türkiye açısından komşu ülke İran'ın işgali kaygı vericiydi ve bunun çeşitli güvenlik gerekçelerini oluşturacak başlıkları vardı. Ancak özellikle sığınmacıların gerçekleştireceği muhtemel göç konusunda bir süredir devam eden önlemler sayesinde Türkiye hazırlıklarını yapmıştı. İran Hükumeti ise işgalden önce geliştirdiği sınır tedbiri ya da Türkiye ile işbirliği yapma gibi konuları, işgalden sonra gündemine alamayacak kadar zayıf düşmüştü.

3. İkinci Dünya Savaşı'nda İran'ın İşgali ve Ordusunun Durumu

İkinci Dünya Savaşı'nın 1939 Eylül başında başlamasının hemen ardından İran, kesin bir dil ile tarafsızlığını ilan etti(Merkez-i Pejuhiş ve Naşr-i Ferheng Siyasi-i Dovran-i Pehlevi, 1356: 21). Tam da İran'ın istediği gibi İngiltere ve Fransa, İran'ın bu tutumunu olumlu karşıladılar. Çünkü İngiltere diğer bölgelerde çatışma halinde olduğundan dolayı bu bölgede güvenliği sağlama gücüne sahip değildi. Alman Hükumeti de İran'ın tarafsızlığından yanaydı. Alman Dışişleri Bakanlığının İran'ın tarafsızlığına olumlu yaklaşmasının sebebi ise şuydu: İkinci Dünya Savaşı başladığında Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yakın bağları vardı ve müttefikler Türkiye'nin de tarafsızlığından yanaydılar. Müttefikler için Ortadoğu'da siyasi açıdan özel bir önem arz eden İran'ın tarafsızlığının ise Almanya tarafından desteklenmesi, olası Alman planlarını gizleyecekti(Zerger, 1372:

[2] BCA, 030.10.0.0.261.760.5-2.
[3] BCA, 30.18.01.02.86.29.11.
[4] BCA, 30.18.01.02.97.125.9.
[5] BCA, 30.10.0.0.212.439.5-1-2.
[6] BCA, 30.18.01.02.97.125.9.

400-403). Durumu böyle değerlendiren Müttefikler Sovyet Rusya'ya yardım gönderebilmek için İran'ı bir köprü olarak kullanacaklardı(Abrahamian, 2011: 129).

Rıza Şah yönetiminin İkinci Dünya Savaşı sırasında gerek iç politika, gerekse dış politikada yeterince hazırlıklı olmadığını söyleyebiliriz. Müttefik kuvvetlerin ülkeyi kolay şekilde işgal etmeleri, Rıza Şah iktidarının iç politikada gerekli halk desteğinden, uyum ve tutarlılıktan yoksun olduğunu göstermektedir(Eyni, 1385: 71). Dış politikada ise eski sömürgecileri olan İngiltere ve Sovyetlere duyduğu öfkenin etkisiyle Almanya'ya yakınlaşmanın yaratacağı tepkiyi iyi hesaplayamamış olması öfkesinin basiretsizliğe sebep olduğunu göstermektedir(Mecd, 1389: 473) .

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, daha yeni kurulmuş olan barış ortamı bozuldu ve ülkelerin birçoğu Müttefikleri ya da Mihver devletleri desteklemek zorunda kaldılar. Bunlar arasında İran, savaşın başlangıcından itibaren tarafsızlık politikasını benimsemiş olmasına rağmen Rıza Şah'ın Hitler Almanya'sını destekleme yönündeki siyasetleri ve ülkenin stratejik konumu sebebiyle Müttefik devletlerin dikkatini çekiyordu. Bu yüzden İran, 25 Ağustos 1941 tarihinde Müttefik kuvvetlerin saldırısıyla fiilen düşman devletlerin çatışma sahnesine dönüştü. Bu saldırının İran açısından olumsuz etkileri[7] ordunun çöküşünü getirdi.

25 Ağustos 1941'de Müttefiklerin İran'a girmesi ve üç gün sonra Rıza Şah'ın Müttefiklere karşı direnişi bırakmaya yönelik emri ile Rıza Şah'ın onca gösteriş, büyük harcamalar yaparak saltanatının dayanaklarından biri kıldığı İran ordusu, bir anda çöktü ve Müttefiklerin saldırısı karşısında çok küçük bir direniş dışında hiçbir şey yapamadı. Bu saldırı sırasında İran ordusunun tek direnişi, donanmanın güney İran'da Amiral Bayender komutasındaki direnişiydi. Ancak bu direniş, İngiliz kuvvetlerinin ilerlemesini sadece bir gün durdurabildi. Sonunda İngiliz kuvvetleri, Amiral Bayender ve 650 İranlı denizcinin direnişini kırdı ve bu askerlerin tamamı yaşanan çatışmalarda yaşamını yitirdi. Böylece 127 bin kişiden oluşan ordudan sadece 650 kişi saldırıya karşı gerçek bir direniş göstermiş ve ölmüşlerdi(Eyni, 1385: 73-74).

Diğer taraftan Sovyet kuvvetleri 25 Ağustos 1941'de sabaha karşı saat dörtte Aras nehrinin kıyısında yer alan Nahçıvan sınırına birkaç kilometre uzaklıkta olan Poldeşt sınır karakolunu ele geçirerek bu bölgeden İran topraklarına girdiler. Sovyet kuvvetleri bir alay kadar olup hafif T-26 tanklarıyla destekleniyorlardı. Poldeşt sınır karakolunu ele geçirdikten sonra hızla doğuya ve Maku şehrine doğru ilerlemeye devam ettiler.

Maku şehrinde İran'ın 17. Piyade Alayı yer alıyordu. Bu şehre doğru ilerleyen Sovyet kuvvetleri büyük bir ordu olan 63. Gürcü ordusunun bir bölümüydü. 63. Ordunun büyük bir bölümü Nahcivan civarında Aras nehrinden geçerek güneye, Hoy ve Rızaiye (Urmiye) şehirlerine doğru yöneldiler. İlk grup Poldeşt üzerinden sınırı geçtikten sonra Aras nehrini geçerek Maku şehrine doğru ilerledi ve bu şehri işgal edip Maku piyade alayını yok ederek Hoy ve Şapur şehirlerine doğru ilerleyişine devam etti. Diğer grup Aras Nehrinden geçtikten sonra iki kol halinde Culfa yönünden İran topraklarına girdi. İlk kol Culfa, Deredüz, Merend ve Tebriz, diğer kol ise Culfa, Hoy, şapur ve Rızaijye yönünden ilerlemeye başladı. Rızaiye(Urmiye) Ordusu Tümgeneral Ahmet Muayyeni komutasında Maku, Rızaiye ve Mahabad'da konuşlu üç piyade alayı, Şapur ve Rızaiye'de konuşlu iki süvari alayı ve bir topçu alayından oluşuyordu. 25 Ağustos Salı günü Sovyet uçaklarının ufukta görünmesi ve şehrin farklı bölgelerini vurmalarıyla birlikte şehirde hâkim düzen bozuldu(Zengeneh, 1325: 13).

63. ordudan kısa bir süre önce Sovyet savaş uçakları Hoy ve Rızaiye şehirlerine saldırdı. Hoy'da bulunan 17. Süvari birliğine bağlı 1800 süvari Sovyet kuvvetlerin şehre yaklaştıkları haberini alınca atlarına binerek Türkiye sınırına doğru kaçtılar. Daha güneyde ise Sovyet uçakları Urmiye gölünün üzerinden geçerek Rızaiye şehrindeki İran'ın 4. Ordusuna hava saldırısı gerçekleştirdi.

---

[7] Rıza Şah'ın 127 bin kişilik ordusunun etkisizliği ve işlevsizliği ile birlikte, İran toplumunda, özellikle de genç askerler arasında, bir hayal kırıklığı ve ümitsizlik yarattı. Bkz. (Eyni, 1385: 71). İran toplumu gibi işgalin ilk günlerinde şaşkına dönen Rıza Şah, halkını savaşa hazırlamak için radyo yayınları aracılığıyla ile propaganda yaptırıyordu. Tahran radyosu, İran'ın askeri gücü hakkında halkına ümit veriyor ve şunları söylüyordu: "*İran ordusu bugün Şah'ın çabaları sayesinde fevkalâde ilerleme kaydetmiştir. Modern silâhlarla teçhiz edilen İran ordusunun maneviyatı yüksek ve her türlü fedakârlığa hazırdır. İran gençliği askerî ruha sahiptir ve askerî disiplinle yetişmiştir. Bugün İran milleti her sahada ilerlemiş, uyanık bir millettir*" Bkz. Cumhuriyet 26 Ağustos 1941, s. 1. İşgali ve bunun karşısındaki İran Ordusunu anlatan Tahran radyosu haberlerine dayanarak verilen bilgilerde, Türkiye basınında Cumhuriyet gazetesi, "*halen İran'da 200 bin kişilik bir kuvvetin silahaltında olduğu zannedilmektedir", diye yazıyordu. Haberin devamında, şu bilgiler veriliyor*; "İran'ın hava kuvvetleri 300-350 uçak olarak tahmin edilmektedir. Bu uçakların yarısı son sistemdir. İran'ın deniz kuvvetleri hemen hemen yoktur. Sadece 6 gambotu ve 3-4 karakol gemisi vardır. Öte yandan İran'a karşı harekete geçen İngiliz kuvvetlerinin çoğu motorlu ve zırhlı olmak üzere 6-7 tümenden mürekkep olduğu ve bu kuvvetlerin Iraktan harekete geçmiş olmaları ihtimal dâhilindedir. Sovyetlerin de en az 5-6 piyade ve 2-3 zırhlı tümenle bu harekete iştirak etmiş olmaları muhtemel görülmektedir. İran'ın güneydoğu ve kuzey sınır boyları İngiliz ve Sovyet Rusya saldırısı altındadır" Bkz. Cumhuriyet 26 Ağustos 1941, s. 1-3.

General Novikov'a bağlı 47. ordu askerleri, Culfa'dan İran topraklarına girdiler. 76. Ermeni dağ kuvvetleri, 24. Dağ süvarileri ve 54. İle 6. Tank birliklerinden birkaç kuvvetten oluşan General Novikov kuvvetleri İran sınırından geçtikten sonra Tebriz'e doğru ilerleyişlerini sürdürdüler. Bu esnada şehrin güneydoğusunda yer alan Tebriz karargâhında İran 3. ordusuna bağlı 8500 askeri personel mühendislik taburundan onbaşı Tomic Rosemont ile birlikte sabah içtimasında oldukları sırada üç Sovyet savaş uçağı üzerlerinden geçerek İçtima alanındaki askerlerin bulunduğu sahayı bombaladı(Stewart, 1370: 210-212). Alman radyosunun bildirdiğine göre, Sovyet uçakları İran'ın kuzeyinde Tebriz şehrine hücum etmişlerdir. Bir baskın harekâtı olarak yapılan bu hücumda hava alanı ile kışlalar bombalanmıştır(Cumhuriyet, 26 Ağustos 1941: 3). Direnme arzusundan yoksun İran kuvvetleri adeta su olup toprakta kaybolmuştu ve Rusların, daha kısa bir süre zarfında Tebriz ve diğer şehirleri işgal etmesine izin vermişlerdi(Mecd, 1389: 474). İran Ordusu, ülkesini savunma refleksini gerektiği gibi gösterememişti. Bu saldırılar ve işgal girişimi beklenmedik bir şekilde ve İran Ordusuna nispetle güçlü ordularla yapılmıştı. Sonuçta cesaret ve askeri kabiliyeti konusunda ülke içinde oluşturulan "güçlü İran Ordusu" efsanesine rağmen, ordu dağılmıştı. Rıza Şah ve Birlik komutanlarının işgale verdikleri tepki ordunun dağılmasında etkili olmuştu(Moazami, 2018: 91-92).

4. Türkiye'ye Sığınan İranlı Mülteci Askerler

Aslında, görünüşte sağlam ve düzenli olan İran Ordusunun temelleri uzun süre önce yıkılmıştı.[8] Bu nedenle de ilk sarsıntıda Rızaiye (Urmiye) ve Horasan ordularının komutanları, başkomutanları gibi kaçmayı mücadeleye tercih ederek Türkiye ve Bender Abbas yoluna koyuldular(Rahmani, 1377: 184 ; Eyni, 1385: 74). Bu askerlerin bir kısmı Türkiye'ye sığındı.

Bu sıralar Türkiye, asker sığınmacılara yönelik yürürlükte bulunan kanunlarına göre şöyle muamele etmekteydi; *Muharip Yabancı Ordu Mensuplarından Türkiye'ye İltica Edenler Hakkında,* 11.8.1941 tarihinde 4104 sayılı olarak, resmi gazetede ilan edilen kanun; *Türkiye topraklarına girdikleri tarihten itibaren iade olunacakları tarihe kadar nakil, iaşe, ilbas, iskân ve tedavi hususları Hükümetçe temin olunur.* İfadeleri ile yasalaştırılmıştır(Resmi Gazete, Sayı 4887, 1941: 1554).

Ferdi olarak iltica durumunda, her bölge için belirlenen mahal ilçe merkezidir. Bir bölgede ilk soruşturmalar üç kişiden oluşan mülki ve askeri üyelerden mürekkep bir heyet tarafınca ele alınır. Türkiye'ye yapılan askeri ilticalar, Milli Emniyet soruşturmasına tabi tutulur ve askeri mülteciler belirlenen kamplara yerleştirilir.

Topluca yapılan ilticalar ve asker olduklarından emin olunanlar mülteci asker statüsünde kabul edilirler. Ayrıca şüpheli durumda olanlar için bir soruşturma yürütülür ve elde edilen sonuca göre işlem yapılır.

Asker mülteciler, vatandaşı olduğu ülkenin, savaşta olduğu bir ordunun gerçekleştirdiği askeri harekât ve bunun sonucunda oluşan baskı sonucunda Türkiye'ye iltica eden askerler ve bunların iltica ederlerken yanlarında getirdikleri her türlü savaş teçhizatları gözaltına alınır(Yaman, 2003: 145).

Daha İran'a yönelik İngiliz ve Sovyet Rusya işgali başlamadan 1941 yılı başlarında, İkinci Dünya Savaşının İran'a yönelik ısınan havası ile olası İngiliz ve Sovyet operasyonu ve bu ülkenin de içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar yüzünden, İran halkının /toplumunun çeşitli sınıflarına mensup mültecilerin Türkiye'ye gelişlerinde artışlar başlamıştı.

Türkiye-İran sınır hadiselerinin giderilmesine yönelik tedbirleri tespit etmek üzere oluşturulan karma komisyon tarafından düzenlenen ve Hariciye Vekilliğinin 2 Nisan 1941 tarihli tezkeresi ile tevdi olunan protokol, İcra Vekilleri Heyetince 9 Nisan 1941' de tetkik ve mütalaa edilmiştir. Buna göre, Türkiye İran sınır hadiselerinin giderilmesi için oluşturulan komisyon ve alınan kararlara ek olarak; hadiselerin sebebi ve meydana gelen sorunların giderilmesi için müşterek tahkikatların yapılması kararlaştırılmış ayrıca bu tahkikat ve araştırmalar tayin olunan saha ile sınırlandırılmıştır. Buna ilaveten oluşturulacak karakolların hazırlık ve diziliş şekilleri ile karakolların kaldırılması ya da yerlerinin değiştirilmesi ve komutan veya vekillerinin değişikliği konuları da belirtilmiştir.[9]

Bu dönemde Türkiye'ye gelen mültecilerin bazıları askerdi ve bunlara farklı muamele yapılıyordu. 27.8.1941 tarihli Sıhhiye İşleri Dairesinden Yüksek Başvekâlete yazılan raporda bildirildiğine göre, İran'dan Türkiye'ye

[8] İran ordusu, 1 Aralık 1939'da batılılar tarafından şöyle rapor edilmişti; Ordu savaş deneyimine sahip olmadığından dolayı muhtemelen acil durumlarda iyi bir liderliğe de sahip olamayacaktır ve askerlerinin morali çok düşük olacaktır. Ayrıca "Şah'a suikast komplosunun ortaya çıkarıldığı ve yaklaşık 300 ordu subayının tutuklandığı ve beş kişinin idam edildiği bildirilmiştir." Bkz. (Mecd, 1389: 314).

[9] BCA,030.18.1.2.94.30.13.

sığınan asker mülteciler sağlık taramasından geçirilecek ve hasta askerler, askeri hastanede tedavi edilecek, lüzum görülenlere temizlik yapılmasından sonra gerekli aşıların yapılması sağlanacaktı.[10]

İran'da yaşanan işgalden ve buna bağlı olarak gelişen sığınmalardan dolayı Türkiye Hükümeti, İran'ı yakından takip ediyor ve Türkiye-İran sınır hadiselerinin önünü almak üzere İran'ın Hoy şehrinde bir toplantı tertip edilmesini talep ediyordu. Hoy'da toplanan komisyona memur delegeler heyetince görülen lüzuma binaen, hudut köylerinde geçici olarak iskân edilmiş mültecilerin derhal memleket dâhiline sevkleri ve bundan sonra ırk ve dil farkı gözetilmeksizin İran'dan hiçbir suretle mülteci kabul edilmemesi kararı teklif edilmiştir. Türkiye Hariciye Vekâletinin 29.8.1941 tarihli teklifi ile konu, 19.2.1942 tarihinde yapılan İcra Vekilleri Heyeti toplantısında kabul edilmiştir.[11] Ancak Hariciye Vekilliğinden yazılan 8.6.1942 tarihli tezkerede, Hoy'da toplanan komisyonda alınan karar ile oluşan durum gereği Türkiye'ye iltica edenler ile ilgili Bakanlar Kurulu kararı çerçevesinde, mültecilerin memleket içine sevkleri hakkındaki 19.2.1942 tarihli kararname hükmünün, İran'ın işgalinden önceki zamana ait bir karar olduğu ve gelişen durum sebebiyle yeni bir karar alınması gerektiği vurgulanmıştır. Bu sebeple de İran ile normal hudut münasebetlerinin tesisine kadar, bu kararnamenin tatbikinin durdurulması ve yeni bir karar alınmasının Dâhiliye Vekilliğinden istenildiği ve bunun üzerine durum Hariciye, Dâhiliye, Milli Müdafaa ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekillikleri ile Genel Kurmay temsilcilerinden müteşekkil bir komisyonda tetkik edilerek, bu gibi mülteciler hakkında mutlak bir karar oluşturulması gerektiği belirtilmiştir. İran'ın bu günlerdeki vaziyeti sebebiyle bu mülteciler arasında memleketlerinde mevki ve şahsiyet sahibi olanların da bulunmasına binaen kendilerini ilgili makamlarımıza tanıttıranlar hakkında merkezden yetki alınarak muamele yapılmasının uygun olacağı sonucuna varılmıştır. Konu, 11.6.1942 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti tarafından görüşülmüş, merkezden alınacak talimat ile hareket edilmesine karar verilmiştir.[12]

Bu sırada 8 Mart 1942 tarihinde Hariciye Vekâleti, Üçüncü Daire Umum Müdürlüğünden, Başvekâlete gönderilen bir yazıda, İran Başkonsolosluğundan alınan bir mektup ile ilgili bilgi verilmekteydi. Mektupta söyle deniliyordu: *"İran'dan yurdumuza iltica etmiş ve ahiren memleketlerine dönmüş bulunan İran ordusu Mensuplarına yurdumuzda gösterilen hüsnü kabul ve yardıma karşı teşekkürü muntazammın olarak İran Büyükelçisi'nden alınan 6 Mart 1942 tarihli mektup mündericatı aşağıya nakledilmiştir:* "*1941Eylül ayı zarfındaki hadiseleri müteakip yüzlerce İran subayı ile askeri sevgili memleketinizin Misafirperver topraklarına, İran milletinin sarsılmaz dostluk hisleriyle bağlı bulunduğu kardeş ve komşu büyük asil Türk milleti nezdinde Melce (barınak, sığınak) bulmuşlardır."*[13]

Mektupta İran büyükelçisinin ifadelerine göre, Türkiye'ye sığınan İranlı askerlerin yüzlerce subay ve askerden oluştuğu belirtilmektedir. Buna karşılık İkinci Dünya Savaşı mültecileri ve gözaltı kampları ile ilgili çalışmalarda, İran'ın İşgalinden önce Türkiye'de bulunan mülteci kamplarında, İranlı asker mülteci sayısı sadece bir kişi(Yaman, 2003: 153) ve İran'ın işgalinden sonraki tarihte oluşturulan Türkiye asker mülteci kamplarında ise savaş boyunca İranlı asker mültecisi bulunmamaktadır(Yaman, 2003: 154). Ayrıca *Nasrullah Uzman* tarafından yazılan mülteciler ile ilgili araştırma eserinde de, İran'dan Türkiye'ye hangi yıllarda kaç mültecinin geldiğine ilişkin bilgilere rastlanmadığı ve resmi yayınlarda yer verilmediği vurgulanmıştır(Uzman, 2018: 201). İran'ın işgalinden sonra İranlı askerlerin, Cumhuriyet Arşivi kayıtlarında mevcut bu mektuba göre ise sayıları yüzlercedir. Bununla beraber bu arşiv belgesi dışında hiçbir resmi kayda rastlanmamıştır. Türkiye'nin resmi olarak belgelediği İranlı asker mültecilerin misafirliği, resmi kayıtlara geçmiş ancak o günlerde bahis konusu olmamıştır (Şekil 1).

İkinci Dünya Savaşında işgal edilen İran'daki Sovyet saldırısı önünden kaçarak Türkiye'ye sığınan İranlı askerler hakkındaki ayrıntılı bilgi bu durumu bizzat yaşayan, General Ahmed Zengeneh'in yayımlanmış olan hatıratı ve döneme ait İran tarih kaynaklarında geçmektedir. General Ahmed Zengeneh'in de aralarında bulunduğu İranlı birlikler geri çekilme sırasında 28 Ağustos Perşembe günü Baranduz Çay bölgesine ulaşırlar. Burada dinlenmek için durulduğu esnada ordu komutanından Rızaiye süvari alayı komutanı Albay Celali Kaçar'a İran ordusunun çatışmaları durdurduğuna ve birlikleri derhal en kısa yoldan kışlalarına dönmesi yönünde bir yazılı emir ulaşır(Zengeneh, 1325: 21-22).

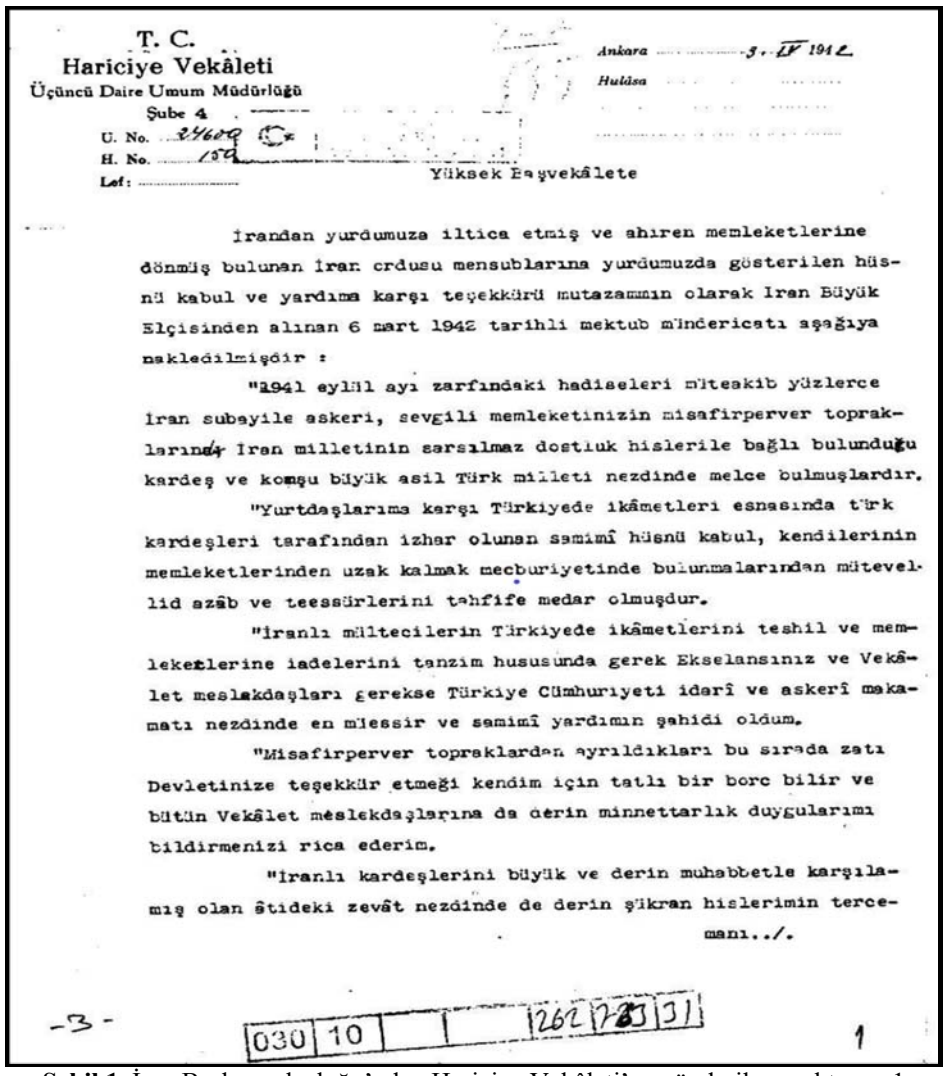
Albay Celali Kaçar sivil halkın katliamının önüne geçmek için elinde beyaz bayrak ve beraberinde bir haberciyle Sovyet birliklerinin komutanıyla görüşmeye karar verir. Ancak Sovyet güçleri ateşle karşılık verince kışlanın batısında yer alan geniş dutluğa [dut ağaçlık] konuşlanarak Sovyet güçlerinin ilerleyişi durdurulabilir.

[10] BCA, 030.10.0.0.55.366.3.
[11] BCA, 030.18.01.02.97.125.9.
[12] BCA, 030.18.01.02.98.50.19.
[13] BCA, 030.10.0.0.262.763.31-1.

Hatta kışlaya doğru geri püskürtülür. Artık Rızaiye ve Türkiye sınırındaki dağlar arasında bulunan Mehal Deşt ve Mergever'e gitmekten başka çare kalmamıştır.

29 Ağustos Cuma gününden 3 Eylül Çarşamba'ya kadar ellerinde sadece tüfek bulunan az sayıda kişiyle birlikte Rızaiye'nin batısındaki yükseltilerde son derece zor koşullarda gizlenen İran birliği, hava saldırılarından ve zırhlı birliklerden korunmak için gün içerisinde birkaç defa yer değiştirir(Zengeneh, 1325: 23-25).

Bu sırada Türkiye'nin sınır karakolları o bölgedeki bu İran askerlerinin hareketlerini dikkatle takip etmektedir. İran askerleri sürekli sınırdaki Türk askeri ile iletişim halindedir. Türkiye karakol komutanına bir mektup göndererek baskı altında kalmaları halinde Türkiye sınır karakollarının Türk topraklarına girmelerine izin verip vermeyeceklerini sorarlar. Hemen gelen cevapta; Türk sınırlarının İranlı askerlere açık olduğu, Türkiye'nin ikinci vatanları olduğu ve "sizler bizim İranlı kardeşlerimizsiniz", diye cevap verirler(Mekki, 1378: 449 ; Kavianpour, 1378: 360 ; Zengeneh, 1325: 25).



T. C.
Hariciye Vekâleti
Üçüncü Daire Umum Müdürlüğü
Şube 4
U. No. 24609
H. No. 150
Lef:

Ankara 3. IV 1942
Hulâsa

Yüksek Başvekâlete

İrandan yurdumuza iltica etmiş ve ahiren memleketlerine dönmüş bulunan İran ordusu mensublarına yurdumuzda gösterilen hüsnü kabul ve yardıma karşı teşekkürü mutazammın olarak Iran Büyük Elçisinden alınan 6 mart 1942 tarihli mektub mündericatı aşağıya nakledilmişdir :

"1941 eylül ayı zarfındaki hadiseleri müteakib yüzlerce İran subayile askeri, sevgili memleketinizin misafirperver topraklarında İran milletinin sarsılmaz dostluk hislerile bağlı bulunduğu kardeş ve komşu büyük asil Türk milleti nezdinde melce bulmuşlardır.

"Yurtdaşlarıma karşı Türkiyede ikâmetleri esnasında türk kardeşleri tarafından izhar olunan samimî hüsnü kabul, kendilerinin memleketlerinden uzak kalmak mecburiyetinde bulunmalarından mütevellid azâb ve teessürlerini tahfife medar olmuşdur.

"İranlı mültecilerin Türkiyede ikâmetlerini teshil ve memleketlerine iadelerini tanzim hususunda gerek Ekselansınız ve Vekâlet meslekdaşları gerekse Türkiye Cümhuriyeti idarî ve askerî makamatı nezdinde en müessir ve samimî yardımın şahidi oldum.

"Misafirperver topraklardan ayrıldıkları bu sırada zatı Devletinize teşekkür etmeği kendim için tatlı bir borc bilir ve bütün Vekâlet meslekdaşlarına da derin minnettarlık duygularımı bildirmenizi rica ederim.

"İranlı kardeşlerini büyük ve derin muhabbetle karşılamış olan âtideki zevât nezdinde de derin şükran hislerimin tercemanı../.

-3-

030 10 1262 78 31

1

Şekil 1. İran Başkonsolosluğu'ndan Hariciye Vekâleti'ne gönderilen mektup s. 1

3 Eylül Çarşamba günü Mergever bölgesi Zerge köyünde Seyid Fehim Ali Gilani'nin evinde kalırlar bu sırada gece saat ikide Seyid Fehim, bazı Sovyet süvari askerlerinin yaklaşık bir saat önce bölgeye geldiklerini ve köyün dışında konuşlandıklarını haber verir. Bu bilgi gönderilen asker ile teyit edilir. Bu zamana kadar Sovyet ordusunun İran ve Türkiye arasındaki sınır bölgesinde İran sınırlarını kontrol ve gözetlemek amacıyla herhangi

sabit bir görevlisi yoktu. Ancak sınır bölgesine acilen süvari birlikleri göndermeleri İran'ın sınır karakollarında sabit asker bulunduracaklarını gösteriyordu. Bu nedenle artık İran sınırından Türkiye tarafına geçişlerin mümkün olamayacağı düşünülüyordu. Eğer o gece sınırdan geçilmezse artık Türkiye topraklarına ulaşmanın imkânsız olduğu öngörülüyordu. Artık o bölgede kalmak uygun değildi(Zengeneh, 1325: 26).

Bu nedenle İranlı askerler hemen görüş alışverişinde bulunarak Türkiye'ye doğru hareket etme ve Türk yetkililerden sığınma talebinde bulunma kararı aldılar. Büyük çoğunluk birlikte Türkiye'ye gitmeye karar verir.

Hem kılavuzluk hem de güvende olmak amacıyla Seyyid Fehim'den kardeşleri ve oğullarıyla birlikte Türkiye topraklarına girinceye dek eşlik etmeleri istenir. O bölgedeki en iyi yol ve en yakın Türk sınır karakolu Helane geçidinde yer alıyordu. Bu karakola ulaşmak için dar bir dağlık patikadan geçmek gerekiyordu. Bölgeyi oldukça iyi bilen ve Seyyid Fehim'in akrabalarından olan Mahalli ile birlikte yaya olarak yola koyulurlar. Güneş doğduğunda Helane geçidinin zirvesine, Türk karakoluna yaklaşılır. Karakola ulaşıldığında, İranlı askerleri Türk karakol komutanı karşılar. Burada bir süre dinlendikten sonra karakola yakın köylerden birine yönlendirilirler. Öğleye kadar bu köyde dinlenen ve öğle yemeği yiyen askerler sonra Türk sınır yetkilileri tarafından Yüksekova ilçesinde yer alan sınır tabur komutanlığına gönderilirler.

İki gün yol yürüdükten sonra Yüksekova'ya ulaşılır. Tabur komutanıyla görüşmeden sonra bir gün boyunca taburda misafir edilirler(Zengeneh, 1325: 27). Yüksekova'dan (sınır tabur komutanlığı merkezi) sonra ordu merkezinin bulunduğu Van şehrine doğru yola çıkılır. İranlı askerler, Türk yetkililerin eşliğinde yaya olarak Van şehrine intikal ettirilir(Mekki, 1378: 451). Bu guruptan önce Şapur süvari alayı komutanı Nusretullah Bayender ve alaydan bazı subay ve askerler Şapur sınırından Türk topraklarına geçerek Van şehrine gelmişlerdi.

Ayrıca Maku Alay Komutanı Piyade Albay Niknejad ile birlikte bazı subay ve askerler de Siyahçeşme üzerinden Türkiye'ye geçerek Van'a gelmişlerdi. Yüksekova'dan gelen İranlı asker gurubu da Van'da onlara katıldı. İran'dan gelen bütün askerler ile üç gün Van şehrinde kalınır. Bu süre boyunca Van ordu komutanının misafiri olurlar. Van'daki ordu komutanları ve Türk askerinin ilgi ve misafirperverliğinden memnun ayrılırlar. En üst rütbeli olan Şapur Alay Komutanı Albay Nusretullah Bayender komutayı üstlenir.

Van askeri yetkilileri tarafından düzenlenen Van'dan hareket programı şu şekildeydi: Süvari subay ve askerler Van Gölü'nün kuzeyinden Diyarbakır'a gönderilirler. Piyade subay ve askerler ise gemi ile Van Gölü'nden geçerek Tatvan limanına, oradan da askeri kamyonlarla Diyarbakır'a doğru hareket ettirilir. 1941 Eylül ayının son haftasında Diyarbakır'a ulaştırılırlar. Diyarbakır'a ulaşınca bir kışlayı İranlı askerlere tahsis ederler. Aslında bu dönemde Türkiye, sayıları oldukça fazla olan ve farklı milletlerden oluşan savaş dönemi siyasi ve askeri sığınmacıların hepsini Sivas şehrine yerleştirmiştir. Ancak İranlı askerlerin ikameti için Diyarbakır'ı seçtiler.

Türk yetkililer, sığınmacılar için Sivas şehrinde sığınma kanun ve kurallarını oldukça katı şekilde uygulamaya mecbur olduklarını ve İranlı askerlerin bu katı kurallar altında yer almalarını istemediklerinden, onların refah ve huzuru için Diyarbakır'a yerleştirdiklerini ifade ederler(Zengeneh, 1325: 28 ; Mekki, 1378: 452-453).

Astsubaylar ve askerler kışlaya yerleşirler. Subaylar ise şehirdeki misafirhanelere yerleştirilir. Bütün subaylar öğle ve akşam yemekleri için Türk subaylar gibi subay lokantasına gidiyorlardır. O tarihte Diyarbakır'da (3. Ordu merkezi) sadece küçük birimler konuşluydu. Ancak ordunun hizmet ve tedarik organizasyonu çok geniş ve büyüktü. Yiyecek, gıda ve ilaç temin etmekle beraber ayakkabı, dikimevi, dericilik, demircilik ve marangozluk gibi işletmeleri de bünyesinde barındırıyordu. Ordunun bütün ihtiyaçlarını tedarik ve temin ediyordu.

Diyarbakır'a yerleştikten bir iki gün sonra komuta görevini üstlenen Albay Bayender Tahran'da savaş bakanlığı ve genelkurmay başkanlığıyla iletişim kurdu. 80 Subay ve 1000 astsubay ve askerin Diyarbakır'a gelişini bildirir. Ayrıca İran Büyükelçisi Enuşirvan Sipehbodi'yi de bilgilendirir. Derhal Tahran'dan yanıt gelir. İran Savaş Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığıyla yapılan iletişim, Diyarbakır'da bulunulan son güne kadar devam eder.

Ancak İran'ın Ankara Büyükelçisi bir girişimde bulunmaz ve Büyükelçi Sipehbodi Bey Diyarbakır'da bulunulan son güne kadar ne Albay Bayender'in mektuplarına ne de askerlerin özel mektuplarına cevap vermez. Hâlbuki İranlı askerler, Diyarbakır'a gelişlerinden itibaren asker ve subayların durumunu incelemesi ve araştırması için Büyükelçinin Diyarbakır'a gelmesini bekliyorlardı. Ancak İran Büyükelçisi mektup ve telgrafların tamamını cevapsız bırakır(Zengeneh, 1325: 29).

Diyarbakır'da bulunan İranlı Piyade ve süvari askerler eğitim programına göre rütbeliler tarafından günlük eğitime tabi tutuluyorlardı. Ancak bu eğitimler silahsız yapılıyordu. Çünkü askeri sığınma kurallarına göre

bütün ateşli silahlar sınırda Türk askerlerine teslim edilmişti. Türkiye topraklarına geçtikleri zaman İranlı askerler yazlık üniforma giyinmişlerdi ve kışlık üniformaları yoktu. Kışın sert geçtiği bu bölgede kış mevsiminin yaklaşmasıyla subaylara ve askerlere Türk ordusunun üniformaları verilmiştir.

İranlı askerler, Diyarbakır'da gün içerisinde serbest oldukları zamanlarda ve genellikle İran, Berlin ve Londra radyolarında İran ve dünya haberlerinin yayınlandığı saat 19'da, haberleri dinlerdi. Bir gün Berlin Radyosu'nun Farsça programında (sunucusu Behram Şahruh idi) şu haber işitilir: "Türkiye'ye gelen özgür İran alayı önderin (Hitler) talimatını beklemektedir."

Söz konusu özgür İran alayından kasıt Diyarbakır'daki İranlı askerlerdir. İranlı askerler bu yeni unvan ve Berlin Radyosu'ndan Farsça yayınlanan ilgili günlük haberler kaygılanmalarına neden olur. Ayrıca Türk yetkililerin de İranlı askerlere kuşkuyla yaklaşmasına sebep olur. Nitekim Türk ordusu yetkilileri tarafından bu konuda İranlı askerlere bazı konuşmalar yapılır. Ayrıca sığınma kurallarına saygı göstereceklerine ve her türlü siyasi teşebbüsten kaçınacaklarına dair ant içmeleri de istenir.

Grupta bulunan askerlerden olan ve konuyu hatıratında anlatan Ahmed Zengeneh'e göre; İranlı askerler tarafından Diyarbakır'da hiçbir şekilde siyasi ve propagandif faaliyet gösterilmiyor, herhangi bir yabancı yetkiliyle temasa geçilmiyordu. Ancak İranlı askerlerin Türkiye'deki varlığı yabancıların eline kendilerinin lehine kullanabilecekleri iyi bir bahane veriyordu(Zengeneh, 1325: 30).

İran'dan uzakta, haber alamama ve Diyarbakır'daki birkaç aylık ikamet herkes için yorucu olmuştu. Bu yüzden yer yönden İran'a geri dönebilmek için bir çare aranıyordu. Ancak çabalar hiçbir şekilde olumlu sonuçlanmıyordu. Çünkü sığınma şartları savaşın sonuna kadar Türkiye'de kalmayı gerektiriyordu. Fakat 29 Ocak 1942'de İran'ın girişimleri sonucunda İngiltere, Rusya ve İran arasında Üçlü İttifak Anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre İran devleti İngiliz ve Rus devletleriyle müttefik oldu. Bu anlaşmanın imzalanmasıyla İran'a geri dönme yönünde bir umut yeşerir. Çünkü anlaşmanın imza tarihinden itibaren İran müttefik kuvvetler blokunda yer aldı.

İran'daki yeni durumdan sonra 20 Şubat 1942 tarihinde Türk yetkililerden kısa süre içerisinde İran'a dönüş için gerekli izinlerin verileceği bilgisi İranlı mültecilere iletilir. Şubat ayının sonlarında bazı subayların subay kulübünde bulundukları bir anda İran'ın Türkiye maslahatgüzarı Kadimi Bey, Albay Bayender ile askerlerin İran'a geri dönüşünü görüşmek ve gerekli işlemleri yapmak üzere Ankara'dan Diyarbakır'a geldi(Zenengeh, 1325: 31 ; Mekki, 1378: 455-456).

Kadimi Bey İranlı subaylara hitabında büyükelçinin kendisini, büyükelçilik aracılığıyla İran'a dönüş programını hazırlamakla görevlendirdiğini söyledi. Bu sırada subaylardan biri (piyade üsteğmen Ruhani) Kadimi Bey'e şöyle söyler: "*burada bulunduğumuz altı ay boyunca sayın büyükelçi bir kez olsun Ankara'dan Diyarbakır'a gelerek burada bulunan 80 subay ve 1000 askerin durumu hakkında bilgi edinme zahmeti çekmedi. Hatta mektuplarımıza cevap verme ihtiyacı hissetmedi. Bu nedenle bizim büyükelçinin herhangi bir girişimine ihtiyacımız yoktur. Tahran'la kurduğumuz iletişim ile İran Savaş Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığının İran'a geri dönüşümüz için gerçekleştirdiği girişimlerle, Türkiye devleti geri dönüş program ve araçlarını hazırlayacaktır. Lütfen siz de daha fazla zahmet etmeyin*."

Sonunda 26 Şubat 1942 tarihinde Diyarbakır'dan İran'a hareket programı Türkiye devleti tarafından hazırlandı(Zengeneh, 1325: 32). İranlı askerleri, Diyarbakır'dan askeri kamyonlarla Mardin şehrine gönderdiler. Mardin'de trene bindiler ve Suriye'den geçerek Irak topraklarına girdiler. İngiliz askerleri, Irak'ta Kazımeyn istasyonunda ve Bağdat istasyonunda İranlı askerlerin trenden inmesine izin vermediler. Bağdat'tan sonra Hankin'e doğru hareket edildi. İran'ın Bağdat büyükelçisi Nuri İsfendiyari Bey Bağdat'ta subayları ağırlamak istedi, ancak trenden inme izni verilmediği için elçilik bu ağırlama işini Hankin'de gerçekleştirdi.

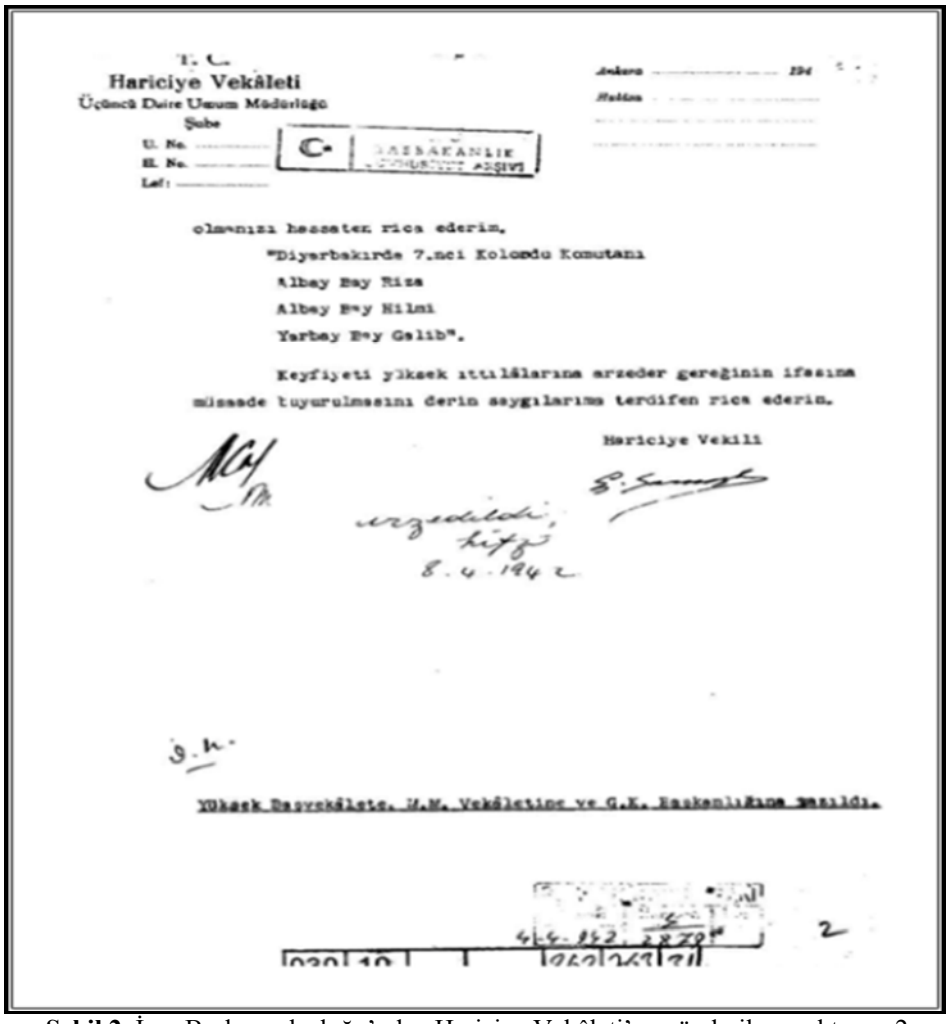
Sonraki günlerde İran'ın Kirmanşah şehrinden Hankin'e gelen otobüslerle Kirmanşah'a, oradan da Tahran'a doğru yola çıkılır ve 16 Mart 1942'de Tahran'a ulaşılır. Albay Bayender genelkurmaya, subay ve rütbelilerin gelişi ile ilgili kapsamlı bir rapor sunar. Ardından askerlik görevi tamamlanmış askerlerin terhis edilmesine ve askerliği devam edenleri ise merkez birliklerde askerlik hizmetine devam etmelerine karar verilir. Subay ve rütbeliler merkez birliklere ve diğer birliklere gönderildiler. Ahmed Zengeneh de 1. Orduya intikal eder(Zengeneh, 1325: 33 ; Mekki, 1378: 456-457).

İranlı askerlerin teşekkür mektubunun devam eden bölümünde ise; "*Yurttaşlarıma karşı Türkiye'de ikametleri esnasında Türk kardeşleri tarafından İzhar olunan samimi hüsnü kabul, kendilerinin memleketlerinden uzak kalmak mecburiyetinde bulunmalarından mütevellit azat ve tesirlerini tahrif ve medar olmuştur.*" İfadeleri ile İranlı askerlerin Türkiye'de kaldıkları süre zarfında gördükleri iyi muamele, dostluk ve güler yüzden çok etkilendikleri son olarak özgürlüklerinden uzakta büyük destek gördükleri için de minnettar oldukları bildiriliyordu.

İran Başkonsolosu; *"İranlı mültecilerin Türkiye'de ikametlerini tescil ve memleketlerine iadelerini tanzim hususunda gerek ekselansınız ve vekâlet meslektaşları gerekse Türkiye Cumhuriyeti idari ve askeri makamatı nezdinde en müessir ve samimi yardımın şahidi oldum",* ifadeleri ile İranlı askerlerin Türkiye'de kalmalarını sağlayan ve yeniden İran'a dönmeleri konusunda yardımcı olan Türk makamlarının yaptıklarının içten ve samimi yardımlar olduğunu ve bu duruma yakından şahitlik ettiğini vurgulamaktadır.

Başkonsolos mektubun ilerleyen satırlarında genelde Türk devletine teşekkür ederken, özelde ise bölgede İranlı mülteci askerler ile ilgilenmiş askeri zevata şükran duygularının iletilmesini arz etmektedir: *"Misafirperver topraklardan ayrıldıkları bu sırada zatî devletinize teşekkür etmeyi kendim için tatlı bir borç bilir ve bütün vekâlet meslektaşlarına da derin minnettarlık duygularımı bildirmenizi rica ederim. İranlı kardeşlerini büyük ve derin muhabbetle karşılamış olan atideki zevat nezdinde de derin şükran hislerimin tercümanı olmanızı hasetten rica ederim. Diyarbakır'da yedinci kolordu Komutanı Albay Bay Rıza, Albay Bay Hilmi, Yarbay Bay Galib, Keyfiyeti yüksek ıttılalarına arz eder gereğinin ifasına müsaade buyrulmasını derin saygılarımı Tarifen rica ederim.* Hariciye vekili"[14]

Bu önemli durumu '*yüksek bilginize arz ederim'* diye bitirilen mektubun son bölümünde İranlı yetkililer adına teşekkürlerin ilgili komutanlara ve makamlara iletilmesi istenmektedir. Türkiye'deki misafirliklerini uluslararası hukuktan kaynaklanan bir hak olarak görmenin ötesinde, İranlı askerler ve İran devletinin ilgili makamları, bir dostluk ve misafirperverlik olarak değerlendirmişlerdir (Şekil-2).



T. C.
Hariciye Vekâleti
Üçüncü Daire Umum Müdürlüğü
Şube
U. No.
Ö. No.
Ekler:

Ankara 194

Hatice

C. BAŞBAKANLIK ARŞİVİ

olmanızı hasseten rica ederim.

"Diyarbakırda 7.nci Kolordu Komutanı
Albay Bay Rıza
Albay Bay Hilmi
Yarbay Bay Galib".

Keyfiyeti yüksek ıttılâlarına arzeder gereğinin ifasına müsaade buyurulmasını derin saygılarımı terdifen rica ederim.

Hariciye Vekili

arzedilir
kiflz
8.4.194 2

Yüksek Başvekâlete, M.M. Vekâletine ve G.K. Başkanlığına gönderildi.

4.4.153 2

Şekil 2. İran Başkonsolosluğu'ndan Hariciye Vekâleti'ne gönderilen mektup s. 2

[14]BCA, 030.10.0.0.262.763.31-1-2.

Türkiye'ye sığınan yabancı askerler ile ilgili, Milli Müdafaa Vekâletinin aldığı tedbir, Başbakanlığa gönderilen 29 Mayıs 1942 tarihli karardır ve asker sığınmacılar konusunun hassasiyetine açıklık getirir niteliktedir. Kararda bu durum şöyle açıklanıyor: Yabancı ordu mensuplarının memleketimize ilticaları ve burada harbin sonuna kadar kalmaları, bir taraftan memleketimizin güvenliğini ilgilendirecek, diğer taraftan savaş halindeki devletlerin dikkatini çekecek sebepler doğurabilir. Bu nedenle bunların idare ve sıkı bir düzen gerektiren işleri üzerinde özel bir dikkatle durulmaktadır. Ayrıca ordu mensuplarının ilticaları, sivil ilticalara göre daha sıkı tedbirleri gerektirdiğinden kamplardaki düzenlerinin temini ve idaresi hususunda 4104 numaralı kanunun 6. maddesine göre Türk ordusu iç hizmet kanunu uygulanmakta ve bunların mensup oldukları elçilikler ile münasebette bulunmaları 13559 sayılı talimatın 24. maddesi ile men edilmiş bulunmaktadır.[15]

5. Sonuç

Türkiye-İran sınırı 1639 Kasr-ı Şirin anlaşmasıyla belirlenmiş ve hiç değişiklik göstermemiştir. Bu sınır, İkinci Dünya Savaşı öncesinde iki ülke arasında yapılan anlaşmalar ile iyi niyet ve dostluk ilişikleri çerçevesinde ticaret ve nüfus geçişlerine izin verilen, zaman zaman da sıkıntılara sebep olan bu yüzden iki ülke arasında görüşmelerin sıklıkla devam ettiği bir bölgedir. Türkiye uluslararası ilişkilerin devamı ve geliştirilmesini hedef alan tavrı ile İran sınırında özverili çalışmalar ortaya koymuş ve İran'dan Türkiye'ye gelen sığınmacılar konusu ile yıllarca meşgul olmuştur. Türkiye'nin İran sınırında yaptığı iyileştirmelere rağmen bazı hadiseler ile karşılaşılmış ve sınırda karakol yapımı ve güvenlik tedbirleri gibi konularda iki ülke görüşmeleri koordine edilmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye, sığınmacıları uluslararası hukuk çerçevesinde misafir edebilmek ya da kabul etmek adına yurt içinde de gerekli tedbirleri geliştirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı başladığı zaman Türkiye ve İran'ın konumları birbirine benzer durumdadır. Ayrıca her iki ülke de savaşan taraflar açısından yakından takip edilmektedir. Bu yüzden hem Türkiye hem de İran, savaşta tarafsızlık politikası içine girmek istemişlerdir. Bu konumlarını koruma konusunda 1941 yılına değin bir sorun ile karşılaşılmamış olsa da, bu durum her iki ülke için de zor olmuştur. Ancak özellikle İran'a, tarafsızlığını korumak için aldığı önlemler yetmemiştir. Türkiye savaşın sonuna kadar savaşa dâhil olmamayı başarabilmiştir. Ancak İran'ın Alman sathına kaydığını düşünen İngiliz-Sovyet müttefikliği, bu duruma müsaade etmemek ve İran petrollerini Almanlara kaptırmamak için bu ülkeyi işgale girişmişlerdir. İran Hükümeti ve onun mutlak lideri Rıza Şah, savaş öncesi ve savaş başında yaptığı stratejik hatalar ile İran'ı işgalden koruyamamıştır. Dahası bir savunma hattı oluşturmayı da başaramadığından, işgal beklenenden kolay gerçekleşmiştir. Bozguna uğrayan İran Ordusu kısa sürede dağılmıştır. Özellikle Türk-İran sınırına yakın bölgedeki çatışmalarda dağılan İran Ordusu askerlerinden bazıları, Türkiye tarafına kaçmış ve Türkiye'de sığınmacı olmuşlardır.

Türkiye tüm sığınmacılar gibi asker sığınmacıları da uluslararası hukuk çerçevesinde kabul etmiş ve yurt içinde belirlediği yerlerde misafir etmiştir. İranlı askerlerin, Türkiye'ye sığınma nedenleri düşünüldüğünde; belirleyici olan etkenlerden biri de Türkiye'nin tarafsızlığı ve İran ile sürdürülen iyi ilişkiler olduğu söylenebilir. Cumhuriyet Arşivi belgeleri arasında bulunan ve İran Başkonsolosluğunun Türkiye Hariciye Vekâletine gönderdiği teşekkür mektubundan anlaşılan bu sığınmacı askerlerin sayılarının yüzlerce olduğu ve misafirlik süresince Türkiye'nin ev sahipliğinden çok memnun kaldıklarını bildiren açıklamaları, yeni bir yorum kazandırmıştır. Cumhuriyet tarihimizle yeniden şekillenen Türkiye-İran ilişkileri çerçevesinde Türkiye ve İran halkları, sınırın diğer tarafına geçme konusunda özellikle İran'dan Türkiye'ye geçişlerde pek istekli olmuşlardır.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nda da sınırını kapatmamış ve İran'a gerekli insani yardımlarını yapmıştır. Ayrıca Türkiye, asker mültecilerin varlığını kendi tarafsızlık politikası gereği mümkün olduğunca disiplinli ve İranlı askerleri koruyan pozisyona düşmeden yürütmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sürecinde Türkiye ve İran, aynı türden tarafsızlık politikasını sürdürmek zorunda hisseden devletler olmuşlardır. Ortadoğu'nun iki kadim milleti ve köklü devletleri olarak Türkiye ve İran, birbirlerinin dostluğuna İkinci Dünya Savaşı döneminde de ihtiyaç duymuş ve bu durumdan kazanç elde edeceklerini görmüşlerdir. Özellikle İran'ın bu durumu tescillediği görülen mezkûr mektubu, bu dönem açısından Türkiye'nin dostluğunu isteyen İran halkı gibi İran Devleti'nin de tutumunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu mektup ile Türkiye kayıtlarına geçen İranlı mülteci askerler konusunun, İran kaynaklarında mevcut ayrıntıları görülmüştür.

[15]BCA, 30.10.0.0.55.367.5.

Kaynaklar

Abrahamian, E. (2011). *Modern İran Tarihi* (Çev. Dilek Şendil). İstanbul: İş Bankası Yay.
Atsız, B. (2016). *Vecihi Tarihi,* Sadeleştirilmiş ve kısaltılmış şekliyle. İstanbul: Post Yay.
Çağaptay, S. (2002). Kemalist dönemde göç ve iskân politikaları: Türk kimliği üzerine bir çalışma. *Toplum ve Bilim,* 93, (218-241).
Merkezi Pejuhiş ve Naşr-i Ferheng Siyasi-i Dovran-i Pehlevi, (1356). *Derbare-i Sevvom Şehriver ve Nekş İran Der Ceng-i Cehani-yi Dovvom*, Tehran: Merkezi Pejuhiş.
Erdal, İ. (2012). Atatürk Dönemi (1923–1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı. *Karadeniz Araştırmaları*, 34: 77-88.
Erdem, U. (2016). İngiliz Yıllık Raporlarında Türk-İran İlişkileri (1924-1934)", *Yeni Türkiye,* 87(391-401).
Eyni, M. T. (1385). İran ve Ceng-i Cehani-yi Dovvom. *Zemane*, Şomare-i: 52.
Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, (1389). Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihani-yi Dovvom, Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval, C. Evvel. Tahran: Naşr Hane-i Kitab.
Gönlübol, M. vd. (1996). *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995),* Ankara: Siyasal Kitabevi.
Hasanlı, C. (2005). *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*. (Çev. Ekber N. Necef). İstanbul: Bağlam Yay.
Kavianpour, A. (1378). *Tarih-i Urmiye*, Tahran: İntişarat-ı Azarkhan, Mecd M. K. (1389). *Rıza Şah Ve Britanya Ber Esas İsnad-i Vezaret-i Harici-yi Amrika*, (Tercüme: Mustafa Emiri), Tehran: Müesse-i Mütalaat Ve Pejohişha-yi Siyasi, Behar.
Metin, C. (2011). *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi Ve İran (1800-1941),*Ankara: Phoenix Yay.
Moazami, B. (2018). *İran'da Devlet, Din ve Devrim 1796'dan Bugüne.* (Çev. Bahar Bilgen). İstanbul: İletişim Yay.
Oran, B. (2018).*Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler yorumlar,* C. 1, İstanbul: İletişim Yay.
Öztıg, L. İ. (2018). Küçük Ağrı Krizi: Türkiye-İran İlişkilerinde bir Kriz Yönetimi Örneği. *Avrasya Etüdleri*, *54*.2 (151-177).
Rahmani, G. M. (1377). *Kohne Serbaz hatırat-ı siyasi, nizami ve iktisadi,* Tehran: Naşr: Şirket-i Sehami İntişar
Stewart, R. A. (1370). *Der Aherin Ruzha-i Rıza Şah Teheccüm-i Rus ve İngilis Be İran Der Şehriver 1320,* (Tercüme: Abdurrıza Huşeng Mehdevi, Kave Beyat), Tehran: Naşr Nu
Uzman, N. (2018). *Türkiye'nin Mülteci ve Muhacir Politikaları(1923-1947),* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
Yaman, A. E. (2003). II. Dünya Savaşında Türkiye'de Askeri Mülteciler ve Gözaltı Kampları (1941-1942). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, AÜDTCF Yay. 21.33, (143-166).
Zerger, A. A. (1372). *Tarih-i Revabıt-i İran ve İngilis Der Dovre-i Rıza Şah,* (Tercüme. Kaveh Beyat), Tehran: Naşr. Pervin,
Zengeneh, S. A. (2535). *Hatırat-ı Ez Memuriyetha-yi Men Der Azerbaycan (Ez Şehriver 1320 Ta Deymah-1325),* Tahran: İntişarat-ı Şark
Resmi Gazete, 27 Kânunusani 1938, Sayı 3819.
Resmi Gazete, 15 Ağustos 1941, Sayı 4887
Cumhuriyet, 26 Ağustos 1941.

Arşiv Belgeleri

BCA, 30.18.01.02.97.125.9.
BCA, 30.10.0.0.212.439.5-1-2.
BCA, 30.10.0.0. 261.762.14-1-2.
BCA, 030.10.0.0.262.763.31-1-2.
BCA, 030.10.0.0.55.366.3.
BCA, 030.10.0.0.261.760.5-2.
BCA, 30.10.0.0.55.367.5
BCA, 30.18.01.02.86.29.11.
BCA,030.18.1.2.94.30.13.
BCA, 030.18.01.02.98.50.19.